Drie vergeten toponiemen: Omerke, Edikan en Ammerkehorn

Jan van den Broek

Niet zelden worden waterlopen, dijken of andere landschapselementen in oude teksten aangeduid met namen die allang in onbruik zijn geraakt. Dat kan komen doordat de objecten zelf verdwenen zijn of doordat nieuwe namen de oude hebben verdrongen. Daarnaast komen we soms namen tegen waarvan we niet weten wat ermee wordt bedoeld. Achter dit soort gevallen schuilt steeds een verhaal over de manier waarop het landschap zich heeft ontwikkeld. Dat is ook het geval met drie toponiemen die in akten van 1370, 1385, 1405 en 1449 voorkomen, allang vergeten zijn en, naar ik meen, iets met elkaar te maken hebben: *Omerke*, *Edickan* en *Ammerckehoern*. Deze woorden worden op verschillende manieren gespeld, maar ik houd mij in dit verhaal zoveel mogelijk aan de in de titel gebruikte versie.

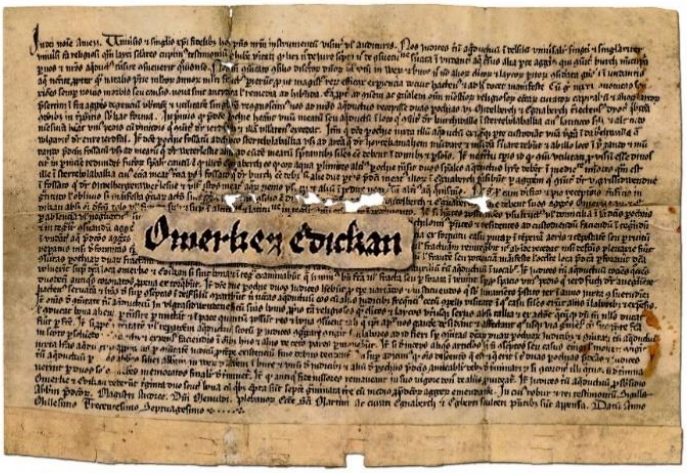

Omerke et Edickan genoemd in een akte uit 1370
OGD I 571 (1370)

Omerke

De eerste twee toponiemen komen we voor het eerst tegen in de akte waarbij Middelbert en Engelbert worden 'ingelaten' in het Scharmerzijlvest. De twee kerspelen behoren tot Drenterwolde, het zogenaamde lage deel van het Gorecht ten oosten van de Hunze, en maakten sinds 1040 deel uit van het Sticht Utrecht. De oostelijke grens van deze kerspelen werd gevormd door de *Borg*. Ten oosten daarvan lag het Friese landschap Fivelgo. De nederzettingen zijn in de 11e of 12e eeuw gesticht en de bodem bestaat er aan de westzijde uit klei, aan de oostzijde uit veen.

Door de ontginning van het veen was de bodem halverwege de 14e eeuw zo ver gezakt dat het water niet meer naar de Hunze wilde afstromen. In 1370 bood het naburige Fivelgo uitkomst: de twee kerspelen kregen toestemming om een gaatje van 1,5 voet in het vierkant maken door de Borgwal. Vandaar stroomde het water via de watergangen van het Scharmerzijlvest naar de Eems. Een van de belangrijkste voorwaarden die aan de beide

kerspels werden gesteld, was dat ze *Omerke* en *Edikan* goed moesten onderhouden.[1] In 1385 worden *Omerke* en *Edikan* nog eens vermeld: de Drenten en de inwoners van Go (het hoge deel van het Gorecht) hebben *Omerke* en *Edikan* doorgestoken waarna Fivelgo-Westerambt, de Acht Zijlvesten en de Drie Delfzijlen maatregelen nemen om herhaling te voorkomen. Op basis van deze twee teksten mogen we concluderen dat *Omerke* en *Edikan* sinds de inlating van Middelbert en Engelbert dienst deden als buitengrens van het Scharmerzijlvest.

Aan de hand van enkele jongere bronnen is het mogelijk preciezer aan te geven welke dijken met *Omerke* en *Edikan* werden bedoeld. Ik begin met de *Omerke* en gebruik daarvoor twee teksten: de eerste is een akte uit 1548 waarbij het Esser Nieuwland wordt ingelaten in het Scharmerzijlvest, de tweede dateert uit 1620 en gaat over de inlating van het Helperoosterhamrik in hetzelfde zijlvest.[2] In het stuk van 1548 krijgt het klooster te Essen toestemming door de *Amrycken dyck* een pomp (duiker) aan te leggen waardoor het Esser Nieuwland kan uitwateren op de Engelberter Waterlozing.[3] De *Amrycken dyck* is hier dus de dijk die het dorpsgebied van Engelbert aan de westzijde begrenst. Een kleine eeuw later is de bedijking van het Schuitendiep zo ver gevorderd, dat ook het ten oosten van het Schuitendiep gelegen deel van het Helperhamrik kon worden toegelaten tot het Scharmerzijlvest. Het ingelaten gebied wordt dan omschreven als gelegen tussen het Schuitendiep en de *Hamrikkerdijken* van Engelbert ende Middelbert, van de *Borgersdijk* (de Groenedijk tussen de Oosterweg en de Hunzekronkel bij de Gronenburg) in het noorden tot aan het Esser Nieuwland in het zuiden.[4] Op gezag van de taalkundige Wobbe de Vries – die overigens ten aanzien van de etymologie van het woord *Omerke* een andere opvatting huldigde dan ik – mogen we aannemen dat *Omerke* en *Amrycken dyck* identiek zijn.[5] Aangezien we het woord *Ammercke dycke* in een andere tekst zowel met als zonder 'h' gespeld zien,[6] is de conclusie gerechtvaardigd dat met de *Omerke* van 1370 en 1385 de dijken bedoeld zijn die de dorpsgebieden ('hamrikken') van Middelbert en Engelbert tegen het door de Hunze aangevoerde Drentse water beschermden.

Maar wat kunnen de *Edikan* zijn als de *Omerke* de dijken langs de Hunze zijn?

Edikan

We komen het toponiemenpaar *Amrickdyken* en *Edijcken* alleen nog tegen in 1449, wanneer er sprake is van een crisis die door een compromis werd bezworen.[7] Middelbert en Engelbert hadden hun handen vol aan hun hamriksdijken en konden daardoor hun bijdragen voor de Scharmerzijl niet langer betalen. Op grond daarvan zouden ze uit de zijlvestenij moeten worden gezet, maar zover kwam het niet. Besloten werd onder meer dat het hele zijlvest te hulp zou komen bij het onderhoud van de *Edikan*. Dit was voor Middelbert en

---

1 Zie Jan van den Broek, *Een kronkelend verhaal. Nieuw licht op de oude Hunze* (Assen 2011) 103-105 en deel 7 van *Groningen en het Drentse water*.

2 GrA 708-75 reg.nr. 62 (28 juni 1548).

3 GrA 817-3583.

4 GrA 136-2358 nr. 19.

5 Wobbe de Vries, 'Groninger topographica', in: *Nomina Geographica Neerlandica*; Geschiedkundig onderzoek der Nederlandsche aardrijkskundige namen, uitgegeven door het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap X (1936) 97-163, 100-101.

6 GrA 708-63 reg.nr. 14 (10 november 1434).

7 Drents Archief, Collectie Gratama inv. nr. 141 (toegang 583-141; 11 januari 1449).

Engelbert blijkbaar zo'n zware last, dat ze in ruil voor deze hulp zelfs bereid waren voortaan een dubbele bijdrage aan het zijlvest te betalen. Over deze akte valt nog veel meer te zeggen, maar in dit verband volsta ik met erop te wijzen dat hier, in tegenstelling tot de stukken van 1370 en 1385 waarin *Omerke* en *Edikan* zonder onderscheid worden genoemd, een verschil tussen beide wordt gemaakt. De *Omerke* blijven geheel ten laste van de beide kerspelen, de *Edikan* worden een voorwerp van gezamenlijke zorg.

Dit onderscheid lijkt me te corresponderen met een verschil in verkavelingspatronen in de beide kerspelen. De hamrikdijken vormen de zuidwestelijke grens van een gebied dat gekenmerkt wordt door een samenhangende verkaveling, bestaande uit min of meer parallel aan elkaar lopende opstrekken. Een deel van Engelbert vertoont echter een afwijkende verkaveling. Ik doel op het gebied dat omsloten wordt door de vervaarlijke kronkels die de Hunze hier in oude tijden heeft gemaakt en waarvan de sporen in de verkaveling bewaard gebleven zijn. Dit gebied kon pas in gebruik kon worden genomen nadat de Hunze een andere bedding had gekregen en de oude op twee plaatsen was afgedamd.

Bij gebrek aan nadere gegevens moeten we gissen naar het antwoord op de vraag wie hier aan het graven is geweest, wanneer dat kan zijn gebeurd en hoe men te werk is gegaan. Gerrit Overdiep heeft de mogelijkheid geopperd dat monniken van Aduard of lekebroeders van dat klooster de hand hebben gehad in de kanalisatie van de Hunze.[8] De abdij van Aduard was al in het begin van de 13e eeuw actief in de venen ten oosten van Zuidlaren. Het zijn waarschijnlijk ook kolonisten van het Aduarder voorwerk Everswolde geweest die, al dan niet in samenwerking met lokale landeigenaren, de loop van de rivier bij Zuidlaren hebben gekanaliseerd door het graven van de Groeve.[9] Wellicht hebben ook ten zuiden van Engelbert de Aduarders en plaatselijke landeigenaren de handen ineen geslagen voor een gezamenlijk project dat voor beide partijen gunstig was: de Aduarders groeven zich een betere vaarweg van en naar hun venen bij Zuidlaren, de Engelberters konden door het leggen van dammen en dijken hun dorpsgebied uitbreiden met ruim 100 ha kleiland.

Mogelijk is dit gebied, dat we naar het voorbeeld van een vergelijkbaar geval bij Schilligeham 'A-land' kunnen noemen, reeds in de 13e eeuw ingepolderd, en hangt deze ingreep samen met enkele andere vroege kanalisaties waarvan we niets naders weten. Ik denk aan een hoekje ten zuidwesten van Middelbert dat door het graven van een kanaaltje bij het kerspel Middelbert is getrokken en dat ik aanstonds zal aanwijzen als de vermoedelijke *Ammerkehorn*, de afsnijding van een enorme lus ten oosten van Groningen waardoor 95 ha bij het Oosterhamrik ging horen, en, verder naar het noorden, de afsnijding van twee grote meanders in de Koningslaagte. Het zou goed passen bij het idee van een 13e-eeuwse vaarweg tussen Zuidlaren en Aduard, waarvan ik eerder melding maakte.[10]

Ook over de manier waarop de Hunzebochten bij Engelbert zijn afgesneden, valt wat te zeggen: waarschijnlijk is eerst een nieuwe bedding gegraven en heeft men vervolgens de *Omerke* eenvoudig in zuidoostelijke richting doorgetrokken en hetzelfde, maar dan in zuidwestelijke richting, gedaan met de Westerbroeksterdijk (tegenwoordig Woortmansdijk, grens tussen Engelbert en Westerbroek). De beide dijken kwamen tegenover het latere

---

8 G. Overdiep, 'Het tijdstip van het graven van het Schuitendiep ten zuidoosten van Groningen', *Us Wurk* 21-22 (1972-1973) 187-191, 189.

9 OGD I 168 (8 april 1285). Zie voor een uitgebreide bespreking van deze tekst deel 2 van *Groningen en het Drentse water*.

10 Zie *Groningen en het Drentse water*, deel 5, in het bijzonder 5.1 en 5.3.

Waterhuizen bij elkaar op een plek, die in 17e-eeuwse bronnen wordt aangeduid als *de hoeck bij Christiaens huis, bij Hosenhuis* of *hoeck* of *horne van die dijck.*[11] Het is wat lastig om ons de oude situatie voor te stellen. Tegenwoordig wordt, zowel in het veld als op alle kaarten, het beeld bepaald door het Winschoterdiep en de parallel daaraan lopende Winschoterweg. Maar in de 13e eeuw waren die er nog (lang) niet.

Ik vermoed dus dat met het woord *Edikan* de dammen en dijken zijn bedoeld die nodig waren voor de inpoldering van het A-land en in 1370 samen met de *Omerke* de nieuwe buitengrens van het Scharmerzijlvest gingen vormen. Dat van deze oude dijken geen sporen zijn gevonden is niet zo vreemd. In de loop van de eeuwen is hier heel veel gegraven, zodat al het oude is opgegaan in de jongere infrastructuur.

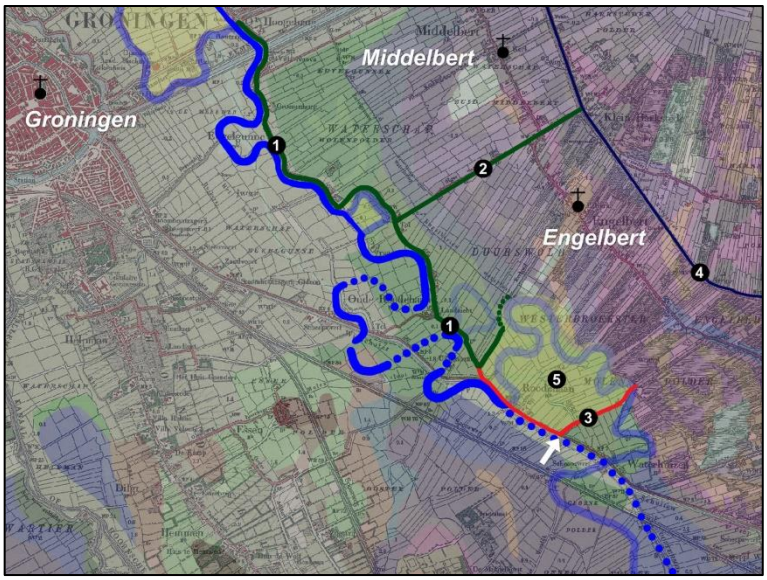

De situatie ten zuidoosten van Groningen omstreeks 1250 (combinatie van de oude topografische kaart met de bodemkaart)

1. Omerke
2. Olger
3. Edikan
4. Borg
5. ´A-land'

De gele vlakken geven ´hammen´ aan die mogelijk min of meer gelijktijdig zijn afgesneden.
Het pijltje wijst naar '*de hoeck van die dijck'*

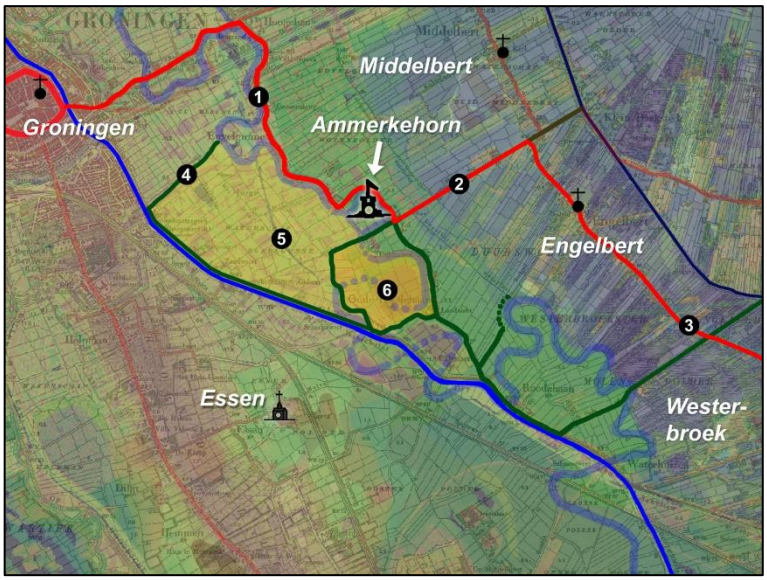

Wegen en bedijkingen ten zuidoosten van Groningen

1. Euvelgunnerweg
2. Olgerweg
3. Engelberterweg-Oudeweg
4. Groenedijk
5. Helperoosterhamrik
6. Esser Nieuwland

De oostelijke hoofdroute naar het zuiden is aangegeven met een helder rode lijn.

Het Schuitendiep dateert van c. 1395; de dijken erlangs zijn pas in de 17e eeuw aangelegd. Het Esser Nieuwland is in 1548 ingelaten in het Scharmerzijlvest, het Helperoosterhamrik volgde pas in 1620.

---

11 GrA 1605-314.4, 252 (7 juli 1627), GrA 1605-314.6, 520 (19 september 1635), GrA 1605-314.10, 82 (13 juni 1649).

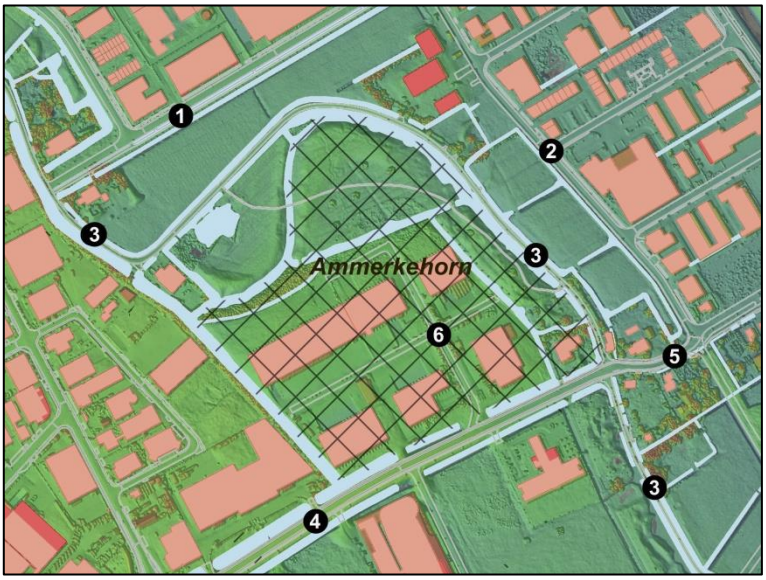

Het terrein van de versterking *ter Ammerckehoern* is aangegeven met een raster.

1. Verlengde Bremenweg
2. Kattegat
3. Euvelgunnerweg
4. Hooghoudtstraat
5. Olgerweg
6. De Hallen

Het open gedeelte van het terrein vertoont nog oud reliëf en wordt beheerd door de Stichting het Groninger Landschap, die er een paadje overheen heeft gelegd en tekstbordjes geplaatst.

Ammerkehorn

De enige keer dat we het woord *Ammerckehoern* tegenkomen is in een Utrechtse tekst uit het jaar 1405. Naar verwachting zal in het *Historisch Jaarboek Groningen 2016* een artikel verschijnen van de archeologe Diana Spiekhout, waarin zij haar licht laat schijnen over de vijf versterkingen die bisschop Frederik van Blankenheim in 1400 en 1401 liet opwerpen toen deze het tegenstribbelende Groningen wilde dwingen zijn autoriteit als landsheer te erkennen. Voor de achtergronden en bijzonderheden van deze episode verwijs ik naar haar artikel en volsta hier met de mededeling dat bisschop Frederik in de zomer van 1400 tevergeefs probeerde door onderhandelingen met de Groningers tot een akkoord te komen, daarna de hoofdweg over de Hondsrug afsloot door een sterkte te leggen bij Blankeweer en het volgende jaar met een leger terugkwam om Groningen te belegeren. Frederik zag al snel dat dit beleg niets zou uithalen en besloot alle verbindingswegen tussen de stad en haar zuidelijke achterland af te snijden.[12] Na vijf jaar kwamen de partijen tot een vergelijk. Uit een van de akten die bij de beëindiging en van de vete werden opgesteld, blijkt waar de bisschoppelijke versterkingen hadden gelegen: te Peize en Eelde, bij Blankevoort, Blankeweer en Ammerkehorn.[13] Deze plaatsen moeten we zoeken op plekken waar het landverkeer van Groningen naar het zuiden en vice versa kon worden gecontroleerd.

Tot dusver was onbekend waar we de sterkte *ter Ammerckehoern* heeft gelegen. Na het verhaal over de *Omerke*, *Ammerke* en *Hamriksdijken* ligt het vermoeden voor de hand dat *Ammerkehorn* iets met de hamriksdijken van Middelbert en Engelbert te maken zou kunnen hebben.[14] Een reconstructie van het wegenstelsel ten zuidoosten van de stad Groningen

---

12 H. Bruch (ed.), *Chronographia Johannis de Beke* (RGP grote serie 143) ('s-Gravenhage 1973) 265-267. Volgens Johan van Lemego vond de belegering van Groningen reeds in het jaar 1400 plaats (F.A.H. van den Hombergh en E.O. van der Werff, *Sicke Benninge. Croniken der Vrescher Landen mijtten Zoeven Seelanden ende der stadt Groningen. Geschiedenis van Groningen en Ommelanden tot 1530.* 2 dln. (Den Haag 2012) 37-38) .

13 OGD II 1221 (28 september 1405).

14 Eerder veronderstelde Redmer Alma dit verband, maar hij localiseerde de Ammerkehorn bij de Woortmansdijk (P.H. Broekhuizen e.a. (red.), *Oudheden onder De Hunze: archeologisch en historisch*

maakt duidelijk dat de in het zuidwesten van Middelbert afgesneden 'ham' geschikt moet zijn geweest om het verkeer van en naar de stad te blokkeren.[15]

Wie vanuit Groningen naar de Drenterwolde en Duurswold wilde volgde na 1370 een weg die ten noorden van een nieuw kanaal (het 'oer-Damsterdiep') naar een brug of voorde bij het huidige Oosterhoogebrug liep.[16] Op de oostelijke rivieroever aangekomen sloeg men rechtsaf en volgde de Euvelgunnerweg die over de *Omerke* liep. Deze maakte even voor het westelijke uiteinde van de Olgerweg een opvallende bocht, meebuigend met een oude rivierkronkel: de *Ammerkehorn*. Even verderop kwam men dan aan de Olgerweg, die de grens was tussen Middelbert en Engelbert. De *Omerke* liep hier rechtdoor in zuidelijke richting, maar in 1400 deed deze dijk nog geen dienst als weg.

Om verder naar het zuiden te gaan sloeg men linksaf de Olgerweg op, volgde dan de Engelberterweg en zijn verlengde onder Westerbroek, passeerde Kropswolde en Wolfsbarge via de Woldweg, stak de Groeve over en kwam in Zuidlaren op de hoofdweg uit die vanuit het noorden over de Hondsrug zuidwaarts liep.

Laten we tot slot nog even kijken naar het terrein dat ik als locatie van het *slot ter Ammerckehoern* heb aangewezen.

De door bisschop Frederik voor zijn versterking uitgekozen plek, een 14 ha grote 'ham' binnen een oude Hunzebocht is, we zagen dat al, mogelijk al in de 13e eeuw afgesneden en bij het kerspel Middelbert gevoegd. Tegenwoordig maakt het terrein deel uit van het bedrijventerrein Euvelgunne en wordt ontsloten door een straat die 'De Hallen' heet. In het kader van de ontwikkeling van het bedrijventerrein Eemspoort heeft de gemeente Groningen hier in 2000 een archeologische verkenning laten uitvoeren. Er zijn enkele sleuven gegraven dwars op en door de bedding van de Hunze, maar het terrein binnen de meander is niet onderzocht. De onderzoekers vonden wel de oude rivierbedding, maar verder zijn geen interessante vondsten gedaan.[17]

Bij *Ammerkehorn* (het terrein links op de foto) restte van de Hunzebedding tot voor kort niet meer dan een simpele sloot.
Nu ligt er een natuurlijk aandoende waterpartij.

onderzoek naar een steenhuis en een boerderij onder een Groninger nieuwbouwwijk (Groningen 1994) 25-64; 38).

15 Zie mijn *Zijpad Hinkemahorn* voor een bespreking van de middeleeuwse wegen ten oosten van Groningen.

16 Zie het kaartje en de toelichting in *Zijpad Hinkemahorn*, 19.

17 M.J.M. de Wit, *Aanvullende archeologische inventarisaties en onderzoeken in 2000; Groningen [….]* ARC-Publicaties 45 (Groningen 2001), 7-10.

Om iets van het historische landschap te behouden heeft men de stroken ter weerszijden van het voormalige riviertje onbebouwd gelaten en het stroombed zelf beter herkenbaar gemaakt door het te verbreden. Bovendien zijn ter wille van flora en fauna enkele poelen aangelegd, zodat deze 'Hunzezone' een 'meer natuurlijke' aanblik heeft gekregen.

Even ten zuiden van de voormalige boerderij 'Landzicht' zien we de Engelberter Hamriksdijk (*Omerke*) in het open veld. Rechts is nog net de voet van de zuidelijke afvalberg van de *Stainkoeln* te zien.